«бүтүн көзәлликләриндә латиф чинсләр тәрәфиндән» «ујә чдаима угурсузлуға уғрајан шаирин чөһрә чиркинлијини» еһтимал едәнләрә мәгаләләринин бириндә е'тиразыны билдирән Мәһәммәд Әмин јазыр: «һалбуки мүәллифин бу мәнтиги Фүзулинин мәшһур миниатүрдәки көзәллији илә тәзад һалындадыр».

«Ики «Лејли-Мәчнун»ла бирликдә верилмиш һәмин миниатүрү дә (XVI әср) тәгдим едирик.

МИЛЛӘТИН РУҺУ

Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә өмрүнүн ахыр илләриндә гәләмә алдығы әсәрләринин бириндә јазыр: «Әдәбијјат бир милләтин руһуну екс етдирән ән көзәл ајнадыр — дејирләр».

Милләтин истиглал мүбаризәсиндә шәрәфли јер тутмуш Мәһәммәд Әминин ләмин сөзләри узун вә кешмәкешли јоллар кечмиш көркәмли ичтимаи-сијаси хадимин кәлдији гәнаәт кими чох гијмәтлидир.

М. Ә. Рәсулзадәнин көркин сијаси фәалијјәти илә јанашы, кениш әдәби-елми, публисистик, журналистлик фәалијјәти дә диггәтлә өјрәнилмәјә лајигдир. О, бүтүн бу күчлү мә'нәви силаһлары әсас мәгсәдә — халгын руһуна вә шүуруна гүввәтли тә'сир көстәрмәклә ону өз мүгәддәс һүгуглары уғрунда мүбаризәјә галдырмаға сәфәрбәр етмишдир. Мән дејәрдим дөвләт тәфәккүрлү бир алим кими Мәһәммәд Әмин тәдгигаты халгын мә'нәвијјат тарихинин дәрин гатларыны галдырыр, мүтәфәккир гүдрәти илә тәһлилдән кечирир вә гибтә едиләчәк бир һәрарәтлә дә гәләмә алыр.

Азәрбајчан истиглал һәрәкатынын көркәмли хадимләриндән бири, Мәһәммәд Әминин мүбаризә вә мәсләк досту Мирзәбала Мәммәдзадә М. Ә. Рәсулзадәнин вәфаты мүнасибәтилә сөјләдији вида нитгиндә демишдир: «...Азәрбајчан милли мүһитини чалхалајан: гәрбчилик—авропачылыг, шәргчилик—исламчылыг вә түркчүлүк—милләтчилик чәрәјанларыны «түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк» шәклиндә ифадә едиб, формула һалына салмаға мүвәффәг олмуш... Әлибәј Һүсејнзадәнин истәр дил, истәрсә фикир баҳымындан Рәсулзадә үзәриндә бөјүк тә'сири олмушдур».

Мәһәммәд Әминин зәнкин әдәби фәалијјәти дә онун мәһз елә бу ичтимаи-сијаси гајәсинә хидмәт едир. М. Ә. Рәсулзадәнин дөрд јүз сәһифәдән артыг ири һәчмли «Азәрбајчан шаири Низами» монографијасы бу саһәдә мүәллифин шаһ әсәри кими гијмәтләндирилә биләр. Белә бир фикри демәкдән өзүмү сахлаја билмирәм ки, Мәһәммәд Әмин башга һеч бир иш көрмәјиб елә тәкчә бу китабыны јазмыш олсајды, јенә о, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә там архајынлыгла өзүнә лајиг јер тута биләрди.

«Низами» монографијасы даһи шаирин анадан олмасынын 800 иллик јубилеји илә әлагәдар јазылыб. Мүһачирәтдә јашајан Мәһәммәд Әмин бөјүк јурддашынын ад күнүнү онун шөһрәтинә лајиг бир һәдијјә илә гаршыламағы өзүнә борч билиб. Һәтта сијаси мүлаһизәләрлә бағлы Авропаја кетдији вахтларда белә Гәрбин гәдим китабханаларында да доғма Азәрбајчанын әдәби-мәдәни хәзинәсиндән бир нишанә тапмаг истәјиб. Онун бу јолдакы сә'јләри һәмишә дүрлү-дүрлү чәтинлијә туш олса да, өзүнәхас сәбр, тәмкин вә инамла мәгсәдинә аддым-аддым јахынлашыб: «Мүһарибә сәбәбиндән Авропанын умуми китабханаларында мүһафизә олунан әски әлјазмалары көрмәк мүмкүн олмады; чүнки надир нүсхәләр һава бомбардманындан горунмаг үчүн сығынаглара гојулмушду. Бунунла бәрабәр Мәһәммәд Мәһәррәмин (јурддашымыз) Парисдә сатын алдығы XIV јүзилә аид «Хәмсә» әлјазмасыны арашдыра билдик».

Халгынын зәнкин тарихини вә мәдәнијјәтини диггәт вә мәһәббәтлә, бир мүтәфәккир көзү илә арашдыран, һејрәт едиләчәк гәдәр чохлу гајнагларә, мәнбәләрә, Шәргин, Гәрбин мө'тәбәр алимләринә, шәргшүнасларына дәрин һазырлыгла мүрачиәт едән, јери кәлдикдә онларла чидди елми мүбаһисәләрә кирән Мәһәммәд Әмин әдәбијјатын һәгигәтән милләтин руһу олдуғуну сајсыз-һесабсыз дәлилләрлә сүбута јетирир. М. Ә. Рәсулзадәни илкин дүшүндүрән Азәрбајчанлылыгдыр. Гәдим дөврләрдән бәри талејин-тарихин һөкмү илә мүхтәлиф өлкәләрә дүшмүш һәр бир шөһрәтли Азәрбајчан өвладынын ады мүәллиф үчүн, о тәмкинли һалы илә дә, көврәләчәк гәдәр әзиздир. Һәмин шәхсијјәтләрин ејни заманда бир түрк кими варлығы онда тәбии ифтихар һисси ојадыр. Әслиндә Мәһәммәд Әмин гәләмини һәрәкәтә кәтирән дә елә онун бүтүн һәјатынын мә'насыны тәшкил едән бу тәмиз, јүксәк милли дујғудур. Бу бөјүк дујғунун әсаслы ифадәси үчүн Низами Кәнчәви дүһасынын шәрһиндән даһа мүнасиб нә ола биләрди!! Она көрә дә М. Ә. Рәсулзадә һаглы олараг белә һесаб едир ки, Низами азәрбајчанлыларын садәчә мәмләкәтчилик дејил, һәм дә милли дујғуларыны галдырачаг бир исимдир. Бу исимлә садәчә азәрбајчанлылар дејил, бүтүн түркләрин өјүнмәләри кәрәкдир. Дилинин фарсча олмасына бахмајараг һеч бир шаирдә түрклүк Низамидә олдуғу гәдәр идеаллашдырылмамышдыр.

Мәһәммәд Әмин РӘСУЛЗАДӘ

ИКИ „ЛЕЈЛИ-

-НИЗАМИ ИЛӘ ФҮЗУЛИ АРАСЫНДА

Әсбаби-сохән нишату назәст,
Зин һәр до сохән бәһанә сазәст[1].
НИЗАМИ

Олдугча мән кәтүрмә
бәладән ирадәтим,
Мән истәрәм бәланы,
чү истәр бәла мәни.
ФҮЗУЛИ

НИЗАМИ илә Фүзули арасында 400 иллик бир заман вардыр. Буна бахмајараг, јазмыш олдуглары «Лејли-Мәчнун» һекајәти һәр ики шаири бир-биринә јахынлашдырмышдыр. Ејни амал бу ики шаирин адыны Азәрбајчанла даһа сых бағлы етмишдир.

Мүсәлман Шәргинин фарсча јаздығы дөврдә, Ширваншаһын арзусуна ујғун олараг, Кәнчәли Низаминин дүһасы сајәсиндә «Лејли-Мәчнун» һекајәти Әрәбистанын «тызғын гумсаллыгларындан» чыхарылмыш, классик Иран әдәбијјатынын јајылдығы бүтүн абад јерләрә апарылмышдыр. Даһа сонра түрк классизминин чичәкләндији дөврдә, әдәби Азәри мүһитиндән доған бөјүк түрк шаири Фүзулинин јарадычылығы илә бу дастан, башга азәриләр олмагла, әдәбијјат мараглысы бүтүн түрк арифләри арасында мәшһур олмушдур. Чағдаш Азәрбајчан бәстәкары һачыбәјли Үзејирин һүммәтијлә дә 1908-чи илдә опера шәклинә салынмасыјла бу һекајә Азәрбајчанда кениш халг табәгәси тәрәфиндән даһа да мәнимсәнилмишдир. Беләликлә, бугүнкү һалыјла «Лејли-Мәчнун» бир әрәб һекајәти олмагдан артыг бир Азәрбајчан операсы кими танынмагдадыр.

Фүзулинин адыјла бүтүн түрк әдәбијјатына, опера шәклинә салынмагла да Азәрбајчан мусиги вә театр аләминә мәнсуб олан бу мөвзунун фарсчасы илә түркчәси арасындакы мүнасибәт, шүбһәсиз, Түрк вә Азәрбајчан әдәбијјат вә сәнәт адамлары кими, бүтүн зијалылары да мараглandырыр.

Тәсәввүрү тәбии олан бу марағы нәзәрә алараг һәр ики әсәрин гаршылашдырылмасындан доған бу арашдырманы да «Азәрбајчан шаири Низами» китабына әлавә етмәји фајдалы билдик.

ТӘЗКИРӘЛӘРДӘН бә'зиләриндә Фүзулинин ады Низами әсәрләринин мүтәрчимләри арасында гејд олунмагдадыр.

Авропа шәргшүнасларынын јаздыглары әсәрләрдә дә Фүзулинин «Лејли-Мәчнун»у үчүн «Иран шаири Низами»нин мәшһур әсәриндән тәрчүмә вә ја иттибас едилмишдир, — дејә јазылыр[2].

Түркчә «Лејли-Мәчнун»ун фарсчадан тәрчүмә олмадығы елә илк бахышдача ики әсәр арасындакы һәчм фәрги илә көзә чарпыр. Низаминин әсәри 4.600 бејт олдуғу һалда, Фүзулининки анчаг 3.200 бејтә гәдәрдир. Бундан башга, һәр ики әсәр һәр нә гәдәр ејни вәзндә вә мәснәви шәклиндә јазылмыш олса да, Фүзули һәсб-һаллара аид парчалары гәзәл шәклиндә вермиш вә бунлары ајры-ајры вәзнләрдә јазмышдыр; бир нечә јердә дөрдлүк шәклини дә ишләтмишдир.

Низами үслубуна хас олан тәмсилләрлә һекајә ичиндә һекајәләр шаирин бу әсәриндә даһа бол икән, Фүзулинин тәһкијәсиндә бу кими әлавәләр јохдур.

Сонра, Низамидә һекајәјә дахил едилмиш бә'зи шәхсләр дә Фүзулидә јохдур. Мәсәлән, Низами Мәчнунун дајысына һекајәдә бир рол верир. Бунун кими, Бағдадлы Сәлам адында бир әдәбијјат мараглысыны бир нечә дәфә Мәчнунла көрүшдүрүр. Бу адам «әрүүн бәдәви»нин ше'рләрини топлајыб, әдәбијјат мараглылары арасында јајыр.

Бу ики шәхсдән Фүзулидә бәһс олунмур. Бунун кими, Мәчнуна достлуг вә көмәклик едән вәфалы Зејдин мачәрасы да мәнзумәнин түркчәсиндә фарсчасындан чох гыса верилмишдир.

Зејд Ибни Сәламын вәфаты хәбәрини кәтирдији заман, Низамијә көрә, Мәчнуна «дүшмәнин өмрүнү сәнә бағышлады» дејир. Мәчнун исә «Сәнә —дејил, Лејлијә—дејәчәкдин» дејә Зејдин сәһвини дүзәлдир. Лакин Зејд «Мәчнунла Лејлинин ики бәдәндә бир чан олдугларыны сәндән дујмушдум; бу һалда, сәнә бағышлады — демәклә, Лејлијә бағышлады — демишәм» сөјләмәклә Мәчнун Зејдин өзүнү һәгигәтән таныјыр, керчәк бир дост олдуғу гәнаәтинә кәлир.

Фүзулидә исә ејни әһвалат бу јолла чәрәјан едир: Зејд Мәчнуна «Кәвун ајдын, дүшмәнин өлдү» дејир, Мәчнун исә:

Ол достум иди, декилди дүшмән,
Һәм ол ана ашиг олду, һәм мән.
Ол чаныны верди, васил олду,
Өз мәртәбәсиндә камил олду.—

дејә чаваб верир.

Лејлинин Ибни Сәламла евләндирилмәси илә әлагәдар ашиглә мә'шуг арасындакы тә'нәләри даһи шаирләр ајры-ајры шәкилләрдә гәләмә алырлар:

Низамијә көрә, Лејлинин әрә кетдији хәбәрини алан Мәчнун севкилисинин вәфасызлығындан бәһс едән јаныглы ше'рләр јазмышдыр. Бу ше'рләри Лејли ешитмишдир. Атасынын вәфаты илә әлагәдар Мәчнуна башсағлығы мәктубу көндәрән Лејли бу јолла өзүнүн нечә әрә верилдијини Мәчнуна анладыр. Никаһлысы олмагла бәрабәр, Ибни Сәлама тәслим олмајыб, бүтүн сәмимилијә илә Мәчнуна бағлы галдығына инандырыр.

Фүзулидә исә бу тамамилә башга шәкилдәдир: евләнмә һадисәсини ешидән Мәчнун Лејлијә бир мәктуб көндәрир; бу мәктубда ашиг әввәлчә севкилисинин вәфасызлығда тәгсирләндирәрәк:

Күл гөнчәлијиндә хар иләндир,
Ачылса бир өзкә јар иләндир.
Әслиндә дикән чәкәр әзабын,
Фәслиндә һәким алыр күлабын.—

дедикдән сонра, һәр нечә дә олса, өз сәдагәт вә ешгини бу јолла тәкрарлајыр:

Пејвәндини гејр илә ешитдим,
Биллаһ ки, бәси тәәччүб етдим.

Еј чешмәји-аби-зиндәкани,
Сән чаным ичиндәсән иниһани.

Бир ләһзә көзүмдән олмадын дур,
Вәслин нечә олду гејрә мәгдур?

Кәр Ибни Сәламә нури-Лејли
Бир вәчһилә ејләмиш тәчәлли,

Лејлидән олан хәјалы көрмүш,
Өз ваһимәсијлә ејш сүрмүш.

Лејли демәсин бина карындыр
Ким, она хәјалы һәмнишиндир.

Мәчнундан едәрми ол чүдалыг?
Гејр илә едәрми ашиналыг?!

Лејли исә бу мәктуба вердији чавабда өнчә өзүнү мүдафиә едир:

Мән көвһәрәм, өзкәләр хиридар;
Мәндә декил ихтијари-базар.

Дөвран ки, мәни мәзада салды—
Билмәм ким иди сатан, ким алды.

Олсајды мәним бир ихтијарым,
Олмаз иди сәндән өзкә јарым[3].

Кәр тәнисәтә олмушам киринфтар,
Икраһ илә мәндән олма бизар.

Бир дүр декиләм ки, ола һәккак
Алдыгда тәсәррүфүндә чалак;

Кәр Ибни Сәламә дилфүрузәм,
Шәм'и-шәбү афитаби-рузәм.

Галедир ирагдан алмаға нур,
Мән андану мәндән ол ола дур.

Ахырда өзүнү гәфәсдә бир бүлбүлә бәнзәдән Лејли мәктубуна бунлары әлавә едир:

Билмән бу гәфәсдә нола һалым,
Сындырды бәла пәр илә балым.

Бир вәһши илә кәр етмишәм ху,
Мүстәвчиби-сәрзәниш декил бу.

Вәһшиләр имиш сәнинлә һәмдәм,
Һәмрәнк олубам сәнинлә мән һәм.

Еј ашиги-мүстәманди-мәһчур,
Тутгыл мәни-мүстәманди мә'зур.

Сәбр ет нечә күн ола ки, кәрдун
Бу күнләри ејләјә дикәркун..

Ики һекајә арасында олајларын кәлишмәсијлә һадисәләрин нечә олдуғу һаггындакы рәвајәтләрдә дә ајрылыглар вардыр:

Низамидә Мәчнун Нофәлин нәтичәсиз галан әскәри мүдахиләсиндән сонра анчаг инсанлардан үмид кәсәрәк чөлләрә дүшмүшдүр. Фүзулидә исә һәлә Мәккәдән дөнән заман Мәчнун атасындан ајрылмыш вә чөлләрә дүшмүшдүр; Нофәл ону бу вәзијјәтдә тапмыш, «гызы сәнә алачағам» дејә мәшһур мачәраја атылмышдыр.

Низамидә Лејлинин тәшәббүсү илә бири Ибни Сәламын сағлығында, бири дә онун вәфатындан сонра Лејли илә Мәчнун арасында ики дәфә көрүшмә сәһнәси тәсвир едилмәкдәдир. Һалбуки Фүзулидә Лејли Мәчнун илә јалныз бир дәфә баш-баша галмышдыр.

Мәчнунун атасы илә кечән көрүшмәләри дә ики шаир тәрәфиндән ики чүр анладылмагдадыр:

Ики рәвајәти бир-бириндән ајыран шәклә аид даһа бир чох тәфсилат да вардыр.

Фүзули Мәчнунун һәлә гундагда бир көрпә икән ашиг олдуғуну көстәрмишдир. Бу овунмадан ағлајан көрпәни овутмаг үчүн дајәси гоншудакы көзәл гадына көтүрдәрмиш, ушаг да анчаг бу көзәлин гучағында овунармыш. Бу чәһәт Низамидә јохдур.

Мәчнунун тәбиәт үнсүрләри илә олан тәмас вә мүнасибәтләри һаггында да ики шаирин һекајәләриндә бә'зи ајрылыглар вардыр:

Фүзулидә дағ вә ирмагла һәсб-һал едән Мәчнун Низамидә ағачла данышыр. Низамидә гарға илә һәсб-һал едән ашиг Фүзулидә көјәрчинә дәрдини дејир. Бу гәбилдән аз өнәмли даһа бир сыра фәргләр вар...

МӘЧНУН сурәтини тәсвир едәркән Низамидәки бә'зи тәфәррүатын Фүзули тәрәфиндән атылмасы вә онда олмајан бир сыра чәһәтләрин, әксинә, артырылмасы, шүбһәсиз, кәлиши көзәл бир әмәлијјат әсәри дејилдир. Ирәлидә көрәчәјимиз кими, бүтүн бунлар дәрин дүшүнүлмүш бир таблонун әсл көстәрмәк истәдији ана фикри тамамламаг вә билдирмәк үчүн бир сәнәткар фырчасынын шүурла вурдуғу вә ја силдији бојалардыр.

Низаминин Мәчнуну әрәб гәбиләләриндән Амириләр шејхинин оғлудур. Шәхсинин чоғрафи бир мүәјјәнлији вардыр. Бағдадлы әдиб Сәламын Мәчнунла тәмасыны гејд етмәклә дә шаир бу мүәјјәнлији билдирмиш олур. Лејлијә аид бә'зи тәфәррүаты анладаркән дә Низами јерли әрәб адәт вә үсулларыјла һесаблашыр. Онун сурәтләриндә, әввәлчә дә гејд етдијимиз кими, заман вә мәкан дамғалары вардыр.

Фүзулинин Мәчнуну исә бу кими гејдләрдән азаддыр. О, Амири шејхинин дејил, бир әрәб әмиринин оғлудур. Бурадакы әрәблик гејди белә, бәлкә дә, әфсанәнин мәншәјинә һөрмәт үчүн едилмишдир. Һәр һансы бир чинсдән һәгиги бир адам, Фүзулијә көрә, һәгиги ашиг — јә'ни Мәчнун ола биләрди. Нечә ки, Фүзулидә сырф бир әрәб гәбиләсинә аид олараг тәсвир олунан мачәрада рол алан Нофәлин «Румлу бир икид» олмасы илә ордусунун да бир «түрк ордусу» олдуғуна ишарәләр вардыр[4]. Бу сурәтлә һекајәнин мүәјјән бир реаллыг дејил, мүчәррәд бир хәјал мәһсулу олдуғу рәмзләндирилмиш олур.

Даһа «Мәчнун» дејә аләмә рүсва бир ашиг дејил, гундагда, мә'сум бир көрпә икән Гејси һүснә вурғун көстәрәрәк:

Ешг иди ки, олду һүснә маил,
Һүснү нә билирди тифли-гафил.—

дејән «Лејли-Мәчнун»дакы Фүзули бундан әввәл гәзәлләринин бириндә:

Вадији-ешгдә севда илә
сәркәштә идим,
Кәлмәдән кәрдишә бу
күнбәди-дәввар һәнуз.—

дејән шаирин өзүдүр.

Ешгин гәдимлијинә ганe олан сәнәткар гәһрәманындакы ешги мәктәбдә растлашачағы Лејлисини көрмәдән ачыға вурмасыјла ешг фәлсәфәсини Низамидән даһа мистик бир үслубла ифадә етмәкдәдир.

Низами дә, Фүзули кими, ешги каинатын сәбәби олараг алыр. Устадын бу хүсусдакы көрүшү китабымызын мүәјјән јериндә анладылмышдыр. Јалныз сәнәтиндәки, нөвүнә мәхсус, реализм илә о, Амири шејхинин оғлундакы ешги ону мәктәбдә Лејли илә көрүшдүрмәдән үзә чыхармамышдыр.

Ејни метод фәргијлә Низами Мәчнуну инсанлардан мә'јус едәрәк, чөлләрдә вәһшиләрлә һәмдәм гылмаг үчүн Нофәлин мүдахиләси кими шиддәтли бир амилә бағламағы сәнәт реалистлијинә даһа мүнасиб көрдүјү һалда, Фүзули буна еһтијач дујмур. Лејли аиләсинин Гејсин атасына, садәчә, «Оғлун дәлидир» дејә рәдд чавабы вермәси ашигин дәли олуб чөлләрә дүшмәси үчүн кифајәт едир.

Низами күскүнлүк вә вурғунлуғун гүввәтини көстәрмәк үчүн Мәчнунун атасыны вә дајысыны дәфәләрлә онун өзүјлә көрүшдүрүр; араларында саатларча данышыглар вә чәкишмәләр олур. Фүзули исә бу чазибәнин гүввәт вә гүдрәтини узун-узадыја дејишмәләр вә дүрлү шәхсләрин мүбаһисәләринә лүзум көстәрмәдән, даһа чох тәсәввүр олунмајачаг бир-ики гәләм чалмагла символик бир вагиә илә анладыр.

Заваллы ата илк дәфә оғлуну сәһранын бир тәрәфиндә, һәр кәсдән ајры, өз-өзүјлә галмыш, далғын вә пәришан бир һалда тапыр. Мәчнун башыны белә галдырмадан:

Кет, дәрдимә сән дәва декилсән,
Биканәсән, ашина декилсән.

Мән бөјлә кәламә тутмазам куш,
Лејли сөзү сөјлә, јохса хамуш.—

дејир.

Заваллы киши атасы олдуғуну анладараг өзүнү нишан вермәјә башлајынча да Мәчнунун она үз вермәдијини шаир белә анладыр:

Деди: нәдир, ата, јохса анә,
Лејли кәрәк, өзкәдир фәсанә!

Вәзијјәти белә көрүнчә ишин нә гәдәр чидди олдуғуну анлајан ихтијар, оғлуна һијлә кәлир:

Верди бу фириблә тәсәлли
Ким, дур кедәлим, чағырды Лејли.

Лејли адыны ешидинчә Мәчнун дәрһал јериндән галхыр вә атасыјла бәрабәр евә кәлир.

Атасынын Мәчнунла икинчи көрүшүндә дә Фүзулијә хас мистик бир нөгтә илә гаршылашырыг:

Һадисә Нофәлин мүдахиләсиндән сонра баш верир. Лејли аиләсинин, башларына јени бир мачәра ачар дејә Мәчнуну өлдүрәчәкләри хәбәри јајылыр. Заваллы ата дура билмир, оғлуну гандыраraг евә кәтирмәк истәјир. Көрүшүрләр: ата өјүд-нәсиһәт верир; оғул да өз нөвбәсиндә ешгин сағалмаз бир дәрд олдуғундан бәһс едиб дурур.

Бураја гәдәр һәр ики шаирин һекајәләри, ашағы-јухары, бир-биринә бәнзәмәкдәдир.

Фәгәт Фүзули давам едир: данышдығы јердә Мәчнунун голундан ган ачылыр; атасы тәлаш вә һејрәтдә икән тәврүнү белә позмајан Мәчнун, «Ата, фикир еләмә» дејир вә «фәссадын ган алмаг үчүн Лејлинин голуну нештәрләдијини» анладараг әлавә едир:

Ол зәхм әсәри көрүнду мәндә,
Биз бир руһуз ики бәдәндә.

Биздә икилик нишаны јохдур,
Бир-биринин өзкә чаны јохдур.

Санма ки, ол олдуру мәнәм мән,
Бир чанлә зиндәдир ики тән.

Хүррәм олурам о олса хүррәм,
Гәм јетсә она бана јетәр гәм.

«Ики чанда бир руһ» фикри Низамидә дә вардыр. Шаир өзүнә хас тәшбеһ боллуғу илә бу «икили бирлији» дүрлү тапынтыларла тә'риф едир. Мәчнунун Лејли адына сөјләдији Низамичә монологлары бу фикри ифадә едән шаһ бејтләрлә долудур; фәгәт инчә тапынтылы бу бејтләрдән һеч бири Мәчнунун голундан ачылан ган гәдәр инандырычы дејилдир.

Низами сәнәткарлығы илә Фүзули сәнәткарлығы арасындакы бәнзәрликлә ајрылығы хүсусән Лејли илә Мәчнунун баш-баша галдыглары вүсал сәһнәси ајдын көстәрир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, Низамидә Мәчнун илә Лејли ики дәфә көрүшмүшләр. Бу көрүшмәләрин икиси дә Лејлинин арамасы вә Зејдин васитәси илә олмушдур. Биринчи көрүшмә Ибни Сәламын сағлығында олмуш вә Лејли бу көрүшмәји мүәјјән бир шәртә бағламышдыр: ики севкили бир-бириндән аралы отурачаглар. Мәчнун ше'р сөјләјәчәк, Лејли дә динләјәчәкдир. Бундан өзкә һәрәкәтә гәтијјән мејдан верилмәјәчәкдир. Чүнки фе'лән Ибни Сәламы севмирсә дә, Лејли, нечә олса да, рәсмән онун гадыныдыр вә мүһитин ајыбладығы шејдән чәкинмәк кәрәкдир.

Бу көрүшмә әснасында Лејли илә һәсб-һал едән Мәчнунун гојулан шәртдән мүтәәссир олдуғуну көрүрүк; севкилисинә хитабында, мәсәлән, бу сөзләр вардыр:

Намәдә рәфтән ни че наз әст,
На кеште дродән ни че саз әст?

Түркчәси:

Кәлмәдән кетмәк—бу нә наз?!
Әкмәдән бичмәк—бу нә саз?!

«Кәлмәдән кетмәји, әкмәдән бичмәји» шәрт гојан бу «назлы» јара, мин бир диллә, өзләринин «ики бәдәндә бир руһ» олдугларыны анладыб дуран Мәчнун нәһајәтдә:

Ан дозд бувәд ке өз сәри-рәнч,
Дәр тарики талеб конәд кәнч.—

јә'ни: «Гаранлыгда хәзинә ахтаран оғрудур» дејә јериндән галхыр вә «сәрхош олуб сачларыны әлимә доласајдым вә сәни күчәләрдә сәрхошча сына кәздирсәјдим вә һәр... бир гәдәһ ичәрәк, һәр нәфәсдә... фәр газансајдым нә јахшы оларды» дејир вә ән ахырда «Јарәб, белә бир күнү мәнә нәсиб ет!» нә'рәсијлә јериндән галхыб чөлләрә гачыр.

Низами Лејли илә Мәчнуну икинчи дәфә дә көрүшдүрүр. Бу көрүшмә Ибни Сәламын вәфатындан сонра олур. Лејли артыг евли дејилдир. Дул гадын үчүн истәклисијлә шәртсиз вә гејдсиз көрүшмәјә һеч бир әнкәл галмамышдыр; ону халга ајыбладырачаг сәбәб ортадан галхмышдыр.

Вәфалы Зејд Мәчнунун јанына кәлир. Лејлинин ону вүсала чағырдығыны мүждәләјир. Мәчнун дурмајыб кәлир. Севинчинин һәдди јохдур. Севкилиләр тапышырлар. Сармашыб галырлар. Севинч вә һәјәчанларындан мәст вә бајғын дүшүрләр. Бәрк-бәрк гучаглашырлар. Мә'нән бир руһ дашыјан бу ики вүчуду чисмән дә, демәк олар, тәк бир вүчуд һалына гојмаг истәјирләр.

Мәчнун вүсалын она вердији һәјәчандан сөјләмәз олур. Гурујуб галыр. Лејли «Ајры икән даима налә вә әфганда идин, бојума ше'р сөјләрдин, инди нә олду ки, сусдун?» — дејә сорушур. Мәчнун «Бүтүн наләләрим сәнә јетмәк үчүн иди; ајрылыг нөвһәләриди; јанында вә ағушунда исә бәһс едәчәјим сөз јохдур» дејир. Мәчнуна көрә «арајандыр ки, чағырыр; арадығыны тапынча мәсәлә галмыр»; онун тапдығы Лејлидир, өзү исә Лејлидә гаибдир; Лејлинин варлығы јетәр, онун өзүнә нә еһтијач. Мәчнун кимдир вә нәдир, Лејлинин көлкәсиндән башга бир шејмидир? Мәчнун артыг јохдур; Лејли илә отуран адам хәјалынын сурәтидир. Мә'нән өзүнү Лејли дејә санан Мәчнун заһирдәки икилијә һејрандыр.

Лејлинин һәрими-вүсалында бу гәбилдән Низамичә тәшбиһләр вә истиарәләрлә долу һәсби-һалыны тәкрарлаја-тәкрарлаја Мәчнунун мәчнунлуғу кетдикчә артыр вә данышдығы јердә «өзүндән кечишин бадәсијлә сәрхош олараг ајагдан дүшүр, әлдән чы... вә «бир нә'рә чәкәрәк чөлләрә г... Низами бу гачышы «гылынчы... дан, башыны да ләјәндән гачырды» мисрасы илә тәфсир едир.

Бурада, диггәтли оланлар «Бәс һаны, Мәчнун Лејлини сачындан тутуб күчәләрдә кәздирәчәкди?» — дејә соруша биләрләр.

Низами бу соргунун да чавабыны өзүнә хас истиарә илә верир:

Мәчнунун бу дәфәки гачышы, илк дәфәсиндә олдуғу кими, јар һәримин-

---

[1] Сөзүн чаны нәш'әдәдир, наздадыр;
Бу икиси вәрсә, ше'р саздадыр.

[2] М. Ф. Көпрүлү — «Түрк дили вә әдәбијјаты һаггында арашдырмалар». Истанбул, 1934.

[3] Бу бејтләрдә XVI јүзиллијин шаири һәлә дүнәнә гәдәр гадынларымызын чәмијјәтдәки һүгугсузлугларыны нә доғру көстәрир.

[4] Чүн тиғ чәкиб мүбаризи-Рум
Шам әһлини етди әмрә мәһкум.

Фәтһ олду сипаһи-түркә мәнсуб,
Олду әрәбин сипаһы мәғлуб.

рылмыш дејилдир. Онун јашадығы заман вә шәрантдә дилки өнәмли јохду; өнәмли олан һиссијјат иди. Һисс бахымындан исә Низамиинин түрклүјүнү исбат едән дәлил бир дејил, миндир...

Милли мәнлијини — түрклүјүнү һәр чүр шәрантдә јүксәк сәнәти вә шәхсијјәти илә горуја билмиш һәр бир азәрбајчанлы ејни заманда бу исте'дады илә ислам мәдәнијјәтинә лајигли хидмәт көстәрмиш олур. Одур ки, Мәһәммәд Әмнини фикринчә, түрк олмалары е'тибары илә азәрбајчанлылардан ислам мәдәнијјәтинә хидмәт етмиш түрклər әрәсинда јерләри олдуғу кими, бир Шәрг ислам өлкәләри олмаг үзрә дә Азәрбајчанын бу ишдә өнәмли бир ролу вардыр. Низами ирси бу мә'нада да һәлә јени-јени санбаллы тәдгигатларын мөвзусу олмалыдыр.

«Инсанлара һүрријәт, милләтләрә истиглал» мәсәләсі Мәһәммәд Әмни бу јүксәк мәгсәди өз дөврә халғы вә өлкәләри үчүн һәјата кечирмәк истәрән «түрклүјүнү, исламлығы»на јанашы, «мүасирләшмәји» дә зәрури шәрт кими өрәли сүрүрдү.

Дүнја сивилизасијасынын ән јени наилијјәтләринә һәссаслығла јанашмаг, онларын ән вачибләринә өкләри дөврә торпаҝын дәрин гатларына ишләмиш милли дәјәрләрин сүзкәчиндән кечирмәклә мөнимсәмәк бачарығы бу мүһүм мәсәләнин һәллинин мүмкүн өдә биләр.

Мәһәммәд Әмни бүтүн бунлары «мә'нәви варлыг вә тарихи өјүнмә»дән көнарда тәсәввүр етмир. Чазабымы өзү вердији бу суаллараында олдуғу кими: «Һанкы мә'нәви варлыг вә тарихи өјүнмә Азәрбајчана Низами хатирәсиндән даһа јүксәк вә дүнјаја шамил бир дәјәри тә'мин едә биләр?!. Һанкы јурдсевәр вә шүурлу азәри Низами илә өјүнмәзді!..»

Анчаг бүрәдә Мәһәммәд Әмнини һәр бир «јурдсевәр вә шүурлу азәри»ја көстәрдији нүмунә дә чох гијмәтлидир: әјрәнмәјиб, биликләјиб өфәхр етмәк јох, лајигинчә өјрәниб, биликләјиб фәхр етмәк лазымдыр.

Бүтүн әдәби фәалијјәти боју Мәһәммәд Әмнинә Низамидән сонра адынын ән чох чәкдији, милли-мә'нәви варлығымызын, үмумән түрк дүнјасынын ән үдрәтли тимсалы сајдығы бөјүк Фузулу дә өмүр боју јарадычылығына өлә бу чүр јанашмасыны көзләјиб. Чүнки дәһи шаирин-мүтәфәккирин, өзүнүн дедији кими, «кејфијјәтләринин» дәрнидан билән һәр кәс онда дәрин дә һөрмәт-етибарын көстәрмәји һәмишә вачиб биллиҝдир. («Һөрмәтим вачиб биллир һәр ким биллир кејфијјәтим»). «Низами» мүәллифи «Түрк һуманизминин ән бөјүк дүһәси» дејә өјүндүјү Фузулунин мә'чүзәли јарадычылығына јери кәлдикчә мүрачиәт етмәклә онун о һаглы истәјинин һөгигәт олмасына, һеч шүбһәсиз, көмәк көстәрмишдир. Бунунла белә, Мәһәммәд Әмин, китабыны јазыб гуртардығдан сонра да Низами—Фузулу һәмәнин она рәһатлыг вермәмиш, Азәрбајчанын, бүтүн түрк дүнјасынын бу ики дәһисинин бир-бири илә гарышыб-говушан сәнәт үмманында сөзүн ән јүксәк мә'насында гәрг олмушдур. Бу «гәрг олмаг»ын нәтичәсидир ки, о, һәмин китабына «Ики «Лејли-Мәчнун» (Низами илә Фузулу әрәсинда бир гарышмышдырмаг) ады ајрыча бир фәсил дә јазмышдыр. ЈУНЕСКО хөтти илә 1994-чү илин «Фузулу илі» е'лан едилдији белә өламәтдар бир вахтда 500 јашлы дәдә Мәһәммәд Фузулн һагғында 110 јашлы өдәнд Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин мүтәфәккир сәвиҝси илә гәләмә алдығы тәдгигатына оҝучулара илк дәфә тәгдим етмәкләә, әлә билиҝрәм ки, мүгаддәс руһлары севиндирмиш олаҝыг. («Азәрбајчан шаири Низами» көркәмли әлим, профессор Рүстәм Әлијев тәрәфиндән түркчәдән чевриліб 1991-чи илдә Азәрнәшрдә чап олунаҝрән һәмин әләвә, көрүнүр, өлдә едилмәдији үчүн китаба салынмајыб).

«Ики «Лејли-Мәчнун»у чапа һазырлаҝан Мәһәммәд Әмни үрәјинин өз дөврә халғына нечә е'тибарлы тәлләрлә бағландығына, һәмчинин онун бөјүк сәнәти өз сәнәткарлары бәрәдә өмрү боју нечә јүксәк мәһәббәт вә фәхрлә дүшүнүб јашадығына, јарәтдығына ајдынча дүјмүш кими олдум.

Әдәбијјатын-сәнәтин гијмәтини, дәјәрини мәнсуб олдуғу милләтин руһуну нә дәрәчәдә дәрин тәфәккүр вә бадииликлә өкс етдирмәсиндә көрән бөјүк истиглал мүчаһидинин өзүнүн дә милләтин руһунда, варлығында јашамасы сәбәбләси дејилмиш. Шәхсијјәтләрин халға өһтијачы олдуғу кими, халғын да шәхсијјәтләрә өһтијачы вар. Бу һөгигәти Азәрбајчан тарихи Мәһәммәд Әмнинин дә тимсалында тәсдиг етди.

Ајаз ВӘФАЛЫ

„МӘЧНУН"

БИР ГАРШЫЛАШДЫРМА

дәки гејдләри тачыла бәнәмәз; бу дәфәки тачыш өүсал нөш'әсинин вердији севинчдәндир. Мәчнун артыг јарышдан ајры дүшмүш бир заваллы дејил, она јетмиш мәс'уд бир ашығдыр. Бу мәс'уд һалында о, артыг агламыр; бәјүк бир севинч ичиндә Лејлә ешгинә өүсал гәсидәләри сөјләјиб кәзир вә өүнүн јар илә бир олдуғуну дејиб дүрур.

Зејд исә бу јүксәк ше'рләрә динләјәрәк оны өјүр вә

Ешги ки бе исмәтә-ходанст,
Ан ешг нә шәһәәтә-һәванст.—

јә'ни, Аллаһын исмәтинә бағлајан ешгин шәһәәт өһтирасы илә әлагәси јохдур, — дејир.

Будур, Низамиинин Мәчнунла Лејли арасында тәсвир етдији өүсал сәһнәләринин хүласәси.

Фузулијә кәлинчә: Шаир ики севкилинин јолуна бир дәфә баш-баша бурахмышдыр. Бу өүсал сәһнәси, өсасдакы «бирләшмә» фикри мүстәгил олмагла, Низамиинин вердији тәфсилатдан башгадыр.

Зејдин бу көрүшмәдә һеч бир ролу јохдур. Көрүшмә тамамилә мәһрәмдир. Көрүшмәји Лејли истәјәрәк һазырламамышдыр: бу сырф бир тәсадүф нәтичәсидир.

Бир јердән дикар тәрәфә кедән карванда минмиш олдуғу дәвәјә дөрд төкән Лејли өз-өзүнә сөјләниркән тәәссүфүндән дүшүнчәјә далмыш вә бу далғынлыгла мүвазинәтини итирәрәк дәвәдән јыхылмыш, бәдәнлмышдыр; бәдәнлилиј кечинчә дә карвандан кери галдығына фүрсәт өлмәји Лејли чөлдә Мәчнуну арамыш вә тапмышдыр.

Өз аләминдә, дүшүнчәләр кирдабында боғулмуш ашыг јағасына гәдәр кәлмиш Лејлини илкин тапыҝа биллмәр; чүнки «ағлындан ајрылмыш, көнүл үзүлмүш вә кәзләринә гаилы су енмишдир»[5].

Фәрәт бир аз данышдығдан вә

Чүн мәнде јох сөһтамали-идрак,
Сән сөјлә өзүн ки,
кимсән еј пак?!—

хитабы үәәринә Лејли өзүнү әтрафы тапышлыг вердикдән сонра, Мәчнун кәләнин ким олдуғуну анлајарак севинирсә дә бундан артыг бир јахынлыг көстәрмир. Лејли — фүрсәт кәлди,— дејир; Мәчнуну өүсала дә'вәт едир; әмәнәтини ал, — дејир. Фәрәт Мәчнун бүтүн бу әрзулара вә мүсаидәләрә е'тинасыз галыр. Бундан тә'сирләнән Лејлијә өсә ашыг, вәзијјәтини белә анладыр:

Хәјалилә тәсәллидир, көнүл
мејли-өүсал етмәз,
Көнүлдән дышра бир јар
олдуғуң ашыг хәјал етмәз.

Һәгиги ешг чүн мүстәвибинә өсан дөкил; мүтлаг, өзүн әһли-һәгигәт валеһи-өүсүн чәмал етмәз.

Бу гәзәлдәки ејни фикри шаир, Лејлисинә хитаб едән Мәчнуна сөјләтдији ашағыдакы бејтләрдә бир даһа тәсдиг етмәкдәдир:

Ешг етди бинаји-вәсли мөһкәм,
Мәндә мәни сөнмиләә һәмдәм.

Рә'ф олду бу е'тибари-сүрәт,
Һаша ки, олам шикари-сүрәт.

Әсас мәсәләни әлә алмагдакы шәкил вә метод фәрги, ики шаирин Лејлинин мәзары башында өлән Мәчнун һаггында тәсвирләриндә дә көрүнмәкдәдир:

Низамијә көрә, Мәчнун Лејлинин мәзары башында күнәрләә чырпыныр; башына вурур; көксүнү дидиб-дағыдыр. Чығыртылар, бағыртылар ичиндә нә'рәләр чәкир, һөнкүр-һөнкүр ағлајыр. Әтрафдакы чамаатын үрәјини јахан тә'сирли мәрсијәләр сөјләјир. Һәтта дүшүнҝү фәлакәт һаггында, Бағдаддан ону көрмәјә кәлән әдәбијјатчы Сәлама — әсримизин тә'бириндә десәк, матәм мүсаһибәси верир. Бә нәһајәт, мәзарын үстүнә јыхылараг «чаныны чанына тәрк едир».

Һалбуки Фузулијә көрә бу сәһнә олдуғча сәссиз кечмәкдәдир: Мәчнун Лејлинин мәзарыны тапыр вә әрәһал үәәринә гапанараг торпагларыны өпүр вә там бир сүкунәт вә һүәр ичиндә:

Илаһи, бана чисму чан кәрәкмәз,
Чанан јох исә чаһан кәрәкмәз.—

дејәрәк чан верир.

Будур, Низамиинин өлөркәм анасына Мәчнуна аид е'тирафләрә вәсијәтинин дә өкс шәкрдә фәрғли олмасы мәәар башындакы өлүм сәһнәсиләә әлә өкдәрдир.

Низамијә көрә, Лејли анасына «зәваллы ашығım мәзарым үстүнә кәләрсә она — Лејли сон нәфәсиндә сәни хатырлады — дејәрсән» дејә өсијјәт едир.

Фузулу исә Лејлинин өлүркән анасына етдији вәсијәти белә анладыр:

Сөјлә мәни-зари мүбтәлидән
Кеј, ешгдә лаф едән вәфадан,

Хәләвәткаһи-уиса мәрһәм олдум,
Азадәву шадү хүррәм олдум.

Сән һәм кәлә көр тәәллүл етмә,
Мән мүнтәзирәм тәгафүл етмә.

Кәр сәдиг исә бу јолда сән һәм,
Сәбр еләмә, еләә тәрки-әлам.

Кәл камы-дили илә олалым јар,
Бир јердә ки, јохдур анда өәјар.

Ики шаирин һадисәләрә тәмасындакы ајрылығда, көрүндүјү кими, һадисәләри анлајышларында, башга чүр десәк, мотивләриндә дә өзләриндә хас өәәлликләр вардыр:

Мәчнунун һејванларла олан мүнасибәтинә дастани бир шәкил вә өнәм верән Низами вәһши һејванларын Мәчнуна рам вә аркадаш олмаларыны өлинә дүшән азуғсинин бу һејванлара јаламаға башламасдан әввәл сәнәткар чиддән дүшүнмүшдүр. Чүнки өдәби шәхсијјәти лирик өфсанәчиликдән ибарәт олан нөш'ә вә һәјат шаири бу әрәә рәвајәтини һәр чүр нөш'ә вә шәнлик материалындан мәһрум һалда әлдә етмишдир. Һалбуки Фузулинин бу чәтинлији һөгигәтдә дә чәкдијинә гане дејилик. Бу хүсусда онун Низами илә һәмәһәнк олмасы, бизә көрә, ади бир тәәәзә мәсәләсидир.

— Нә үчүн?

— Чүнки Мәчнуну јазаркән Фузули, бизә көрә, бәдәни шаир Гејси дејил, шәкси, өзүнү јазмышдыр. «Лејли-Мәчнун»у јазмадан әввәл шаирин формалашмыш олан өдәби шәхсијјәти бу хүсусда бизә һагг вермәкдәдир.

Фузулн өз әдәби мәнлијини «Лејли-Мәчнун»да там олараг көстәрмәдән әввәл ше'р шәкилләриндән ән чох севдији гәзәәләриндә[6] парча-парча олараг, адәтән, һәр күн тәкрарламышдыр. Устадын чох аз гәзәлини тапа биләрсиниз ки, орада Мәчнун сүрәтинә тәәлгин етмәк истәдији ешгдән бир өсәр олмасын.

Шөһидин-ешг олуб, фејзи-бәга
нәсб еләмәк хөшдур,
Нә һәсәл бивәфа дәһрин
һәјати-мүстәәриндән.—

бејтиндә Фузулн бу ашығлығы тә'риф едир:

Өләр үрјан көрәк
авәрәј-сөһрәји-чүнун
Кн, тәәллүг дикәни тутмәја
тәг'а әтәкин.—

бејтилә дә шаир бунун әхлағыны өјрәдир;

Һәсләмә јох сәрә-кујиндә
бөләдән кәјри,
Гәрәәнм јох рәһн-ешгиндә
фәнадан кәјри.—

демәклә дә о, бу ешгин шәртә вә гејдә табе олмадығыны сөјләјир:

Еј Фузулн, чанә јетмишдим
конулдан, шүкр ким,
Бағладым бир дилбәрә,
гуртардым ондан чанымы.—

нуктәсиндә дә бөлин бир идеала көнул вермәклә анчаг Фузулн руһунун истирабдан чыхдығыны анладыр.

Идеал вүрүнулмүнун биз шаирдә мүмкүн олмажы бир садәликлә анладылан көзәл бир нуктәсиндә да тапырыг:

Чаны ким чананы үчүн севсә,
чананын севәр,
Чаны үчүн ким ки, чананын
севәр, чаныны севәр.

Бу тәбин шаирин:

Јазанда Бәмиҝ Фәрһаду
Мәчнун өсфин өһли-дәрд,
Фузулн адыны кордум
сәри-үмәрә јазмышлар,—

дејә өјүнмәсиндә һаглы олуб, өзүндә «Мәчнундан фузулн ашығлығы исте'дады» олдуғу һаггындакы

Мәндә Мәчнундан фузулн
ашығлық исте'дады вар,
Ашығы-садиг мәнәм,
Мәчнунун анчаг ады вар.—

иддиасынын сәмимилијинә, әлбәттә, шүбһә едилә биләмәз.

Будур, бу Фузулн «Лејли-Мәчнун»ә һеҝәјсинн јазаркән руһунун бүтүн һәјәчанлары илә дүшүндүјү сүрәтләри рәвајәт-дастан сөјләмәләринә тәтбијјән өһәмијјәт вермәдән өз руһунун истәјинә көрә тәсвир етмишдир. Бунун үчүндүр ки, артыг тәфәррүат вә тәфсилләрә кириишмәдән Фузулнин әсәриндә көзәәлләнән ана фикир Низамидән даһа чох гүввәт вә өзәлнлик илә ифадә олунмушдур.

Фузулидә фон һиссә Низамијә нисбәтән зәифдир[7]. Фәрәт өслиндә һүәнү охшамаг үчүн доғулмуш олан шаир, өзүнүн дедији кими, «гәм кәрвәнинин башчысы вә мөһнәт сәфәрәсинин јолчусудур». Бу гәмли вә дәрдли ашығын ифадәси Мәчнунун һәзин мәчәрәсинә анлатмаға «Хосров вә Ширин»ә кими бошори ешгә тәсвир едән һәјат вә нөш'ә шаиринин ифадәсиндән даһа үјғун дүшдүјүнү сөјләмәкдән зиддијјәтли һөкм вермәк хәтасындан узаг галдығымызы әминик.

Һәр ики шаирдән бу фәслин башлығы алтына алдығымызы бејтләр онларын јарадычылыгларындакы ики өәәлләрі көкнин бир шәкилдә көстәрмәкдәдир. Бири «ишиат вә наз» шакри икән, о бири «һүнү бөлә» шаиридир.

Өз тә'нинин мәнијјәтинә даһа үјғун көлән Мәчнун руһуну тәһлил едәркән, шүбһәсиз, Низамијә нисбәтән Фузулн өз өәәлләринә даһа үјғун бир материал үәәриндә чалышмышдыр.

ЈУХАРЫДА тәсиф вә тәһлил етдијимиз материаллардан көрүнүр ки, мөвзу вә бүна зишланан ана фикирдән башга «Лејли-Мәчнун» һеҝәјсинин фарсчасы илә түрчәсін бир-бириндән ајры ориҝинал ики сәнәт әсәридир.

Мөвзу өјнидир, фәрәт бу Фузулнин олмадығы кими, Низамиинн дә дејилдир; әрәбчәдән алынмышдыр. Гајнаг өрәгдәдір. Фикир дә өјнидир: вәйдәти-вүчуд өгидәси вә ајаһи ешг фәлсәфәсиндән јоғрулмушдур. Бу да Низамијә мәхсус бир фикир олмадығы кими, Фузулијә аид бир фәлсәфә дә дејилдир. Нисбинин дә өртаг гајнағы Гәзалидән башлајарак Сократа гәдәр мөдән суфилијин әски јунан тәнәффүмнин әкиҝрәк вәйдәти-вүчудчулуғудур. Һәр ики әсәрдәки ешг әфлатуни дејә анылан севкидир.

Фузулидә, чох дигәтлә аранарса, Низамиинин шакрәнә төшбиһ вә истинәрәләриндән бир гисминин тәјі тапылар; фәрәт бунун адичә бир тәрчүмәсі дејил, бир нәзирәјә белә бәнзәрлијі јохдур. Мәсәлән, Низамиинин гыз-оғлан гарышыг ушаг мәктәбинн тәсвир едәркән јаздығы:

Ба ан пәсәрани-шухи-дилбәнд
Һәмлоб нешесте дохтәри-чәнд.—

бејтинә мүгабил Фузулнинн мәктәби чәнәтә бәнзәдән бу мисраларыны көрүрүк:

Бир саф гыз отуруб, бир саф оғлан,
Чәм' олуб бәнштә нурә гылмаг.

Вә јахуд Низамиин:

Баг әрче зи болболан бетаб әст,
Инчнр нәвалеји-гораб әст.

Аб, өз дели-бағбан хорад нур,
Бишад ке фитәд бедәсти-бимар.—

бејтләрә анлатдығы фикри Фузулн бу бејтләрлә анладыр:

Кул гөнчәликиндә хар иләндир,
Ачылса бир өзкә јар иләндир.

Әслиндә дикән чәкәр өзәбын,
Фәсдиндә һәким алыр кулабын.

Арадакы мөвзу вә фикир өртаглығы үәәндән бу бир-бириндән алынмыш кими көрүнән бејтләр вә тәшбиһләрә бәрабәр, Низами үслубу илә Фузулн үслубу арасында фәрг бөјүкдүр. Биринчинин үслубунда һаким олан өзәәлик лиризмлә јанашы кедән дастанчылығдыр. Бурада руһн тәһлил вә һисси нүчүлүк шаирин дәрин һиссијјәтлә зәнкин, парлаг ифадәсиндәкі боллуча төшбиһ вә чох зәнан гәрибә көрүнән истинәрәләрлә үјушмагдадыр-лар. Әјни заманда, Јухарыда да гејд олундуғу үәрә, Низами дикәр әфсанәләр нәзәрдә тутулмасын, бу мәнзәмәсин дә өзүнә хас тәмсилләрлә сүсләнмишдир.

Фузулинин јаранмыш бөјүк әдәби мәһсулун тәһлил вә тәрифинә дә өзүнә хас мәнзәмәси исә үслуб бахымындан да сәдәдир. Шаир бүтүн гүввәтини ана фикрини даһа гәтијјәт, ачығлыг вә өдлуғу кими ифадә етмәјә вермишдир. Бунун үчүн дә бәнәјәјә, Низами кими, јени бир сыра нөвјә вә тәмсилләр әлавә етмәк дејил, һәтта Мәчнун илә Лејлинин белә әсләндәкі әрәб рәвајәтинин сүсләдији бир чох тәфәррүатдан ајрымыш, онлары өз һәзин руһунун үјғун олараг бир јандан зәнкин сәдәләшдирмиш, бир јандан да һиссин тамамилә камилләшдирмишдир. Бунә көрә дә Низамидә Мәчнун илә Лејли өәләрәдәкі фолөәлбишар еһсәкәтә бахмајарак, бишәри вә ағылгаилыг вә гәрәзләрдә, дәфә олса да, һесабламаларлы һалда, Фузулидә бу бағлылыгдан тамамилә гуртулмушлар.

Бунун үчүндүр ки, Низамиинн Мәчнуну әсл гәрәзнә варынчаја гәдәр ағлышлы-чырпынлыр. Мәсәлән, Нофәлин мудахиләсиндән үмидини өсәмәјинчә чөлләрә көчмир; мә'нәви бирләшмәнин үстүнлүјүнә Лејли илә сарышдыгдан сонра гаиб олур. Лејли дә Мәчнунла бирләшмәк үчүн тәдбирләр көрүр; шәхсән тәшәббүсләрдә булунур. Әрнидән кизлинчә ашығы илә көрүшүр. Ејни заманда чамаатын фикри илә һесабламаларынын ағырлығы. Артыг ешгини кизләмир.

Һалбуки Фузулидә һәјати зәрурәтләрә аид бу кими шәрти шејләр јохдур. О, маддијјаты, өүсүлларын көрәкләрини тамамилә бурахараг, јалныз мә'нәвијјат вә руһлары тә'лиф едир. Бунә көрә о, ики ашығын көрүшмәсини тәсадүфә бурахмалы кими, өүсал сәһнәси илә өлүм сәһнәсини дә мә'нәлы бир сүкут ичиндә кечирир. Лејли исә ешгини анчаг өлөркән анасына ачыр:

Низами тәбин һәјат шәрләрини нәзәрә көчүн фәзаәтәбин бир ешгин дастаныны јаздығы һалда, Фузули бизә тәбин һәјат гајғыларындан сыјрылан илаһи бир ешгин хәјалыны тәсвир етмишдир.

Икинси дә өз нәзәрдә ориҝинал бир шаир, һеҝәјләри дә ориҝинал бир өсәрдир. Бурада бизә јахындан бәс олуна биләр; һәлә тәрчүмә ағала белә кәлмәз.

Бу ики ориҝинал өсәрдән өчәба һанкысы даһа јүксәкдир? — дејә бир суал гаршысында галы биләрик. Етираф едәрик ки, белә бир суала чавab вермәкдә өзүмүзү ачыз сајырыг. Чүнки һәр ики өсәр өз нөвүндә ориҝинал, өз нөвүндә бөјүк вә өз нөвүндә јүксәкдир.

Низами да, Фузулн дә классик Шәрг әдәбијјатынын өлчүлә көлмәз бир варлығыдыр. Өлчүјә көлмәјәнләри гарышдырмаг да сәһвәт мөвзусу ола биләмәз.

Бејуклуг, кичиклик кими нисби анлајыш харичиндә ики шах өсәрин өзүнә хас кејфијјәтләрини сөјләмәк лазым көлирсә, Низами бу јолда дејә биләрик:

Низами — Мәчнуну ше'р ләшдирмишсә, Фузулн — ше'р Мәчнунлашдырмышдыр!..

6 нојабр, 1941.
Бухарест.

---

[5] Өгл олса ким мәнимлә һәмрәһ,
Өһвәлиндән олурдум өкәһ.

Гәм көнлүмү етмәсәјди битаб,
Көз пәрдәсн олмыјәды хунаб,

Гафләт һәләтиндән ајрылырдым,
Әлбәттә, ким олдуғун билирдим.

[6] Көнүл, көрчн ешг'әра чох расн әәр,
Гәзәл расмн ет чүмләдән ихтијар
Ки, һәр мәнфкинн зинәтиндр гәзәл,
Хүрдмәндләр сөн'әтиндр гәзәл.

Гәзәл дә ки, мәшһурн-дәвран олә,
Охумаг дә, јазмаг дә асан ола.

[7] Шаирин сәнәткарлығындакы бу нөгтәјә профессор М. Ф. Көпрүлү дә нишарә етмәкдәдир. Дикәр мүтәдәннасын, Фузулн, һәјаты вә өсәри. Сәһ. 21. Истанбул, 1924. Шаир «Рінд вә Заһид» адлы фарсча өсәриндә, сөнәтдә сүс вә фантазијадан әјләнмә мә'нәја үстүнлүк вердијини нәзәрә етмишдир:

Әсл мә'наст, нә тәзјини-кәлам,
Сохән анәст ке фәһмәнд өвам.

Јә'ни:

Әсл олан өәдүр, нә тәзјини-кәлам,
Сөз одур ки, анлаја ани өвам.

Јараб, бәлајі-еш илә гыл ашна мәни,
Бир дәм бәлаји-ешгдән етмә чүда мәни.

Мәни чандан усандырды, чафадән јар усанмазмы?!
Фәлаклар јанды аһимдән, мурадым чәкә јанмазмы?!

Рәссам Фәхрәддин ЭЛИНИН Фузулн әсәрләринә чәкдији иллустрасијалардан.